Тема 6. Психологічна служба в системі освіти

План лекції

6.1. Структура, напрями роботи й учасники освітнього процесу

6.2. Булінг: виявлення, реагування й профілактика

6.3. Діти війни, інклюзія, підтримка педагога та безпечне освітнє середовище

Література: [2, 9, 10, 16, 17, 19]

6.1. Структура, напрями роботи й учасники освітнього процесу

Психологічна служба системи освіти є найстарішою й найрозгалуженішою в Україні. Вона об'єднує практичних психологів закладів дошкільної, загальної середньої, професійної й вищої освіти, соціальних педагогів, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів, методичні об'єднання, а також територіальні й обласні центри практичної психології й соціальної роботи. Її мета полягає у психологічному супроводі освітнього процесу, створенні безпечного й розвивального середовища, збереженні психічного здоров'я учасників освітнього процесу (здобувачів, батьків, педагогів) та сприянні їхньому особистісному й соціальному розвитку [2; 9].

Концептуальні засади супроводу в освіті розроблено у вітчизняній науці: психологічний супровід розглядають як цілісну систему професійної діяльності, спрямованої на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання й психологічного розвитку дитини в ситуаціях взаємодії. Він ґрунтується на принципах рекомендаційного характеру допомоги, пріоритету особистісного розвитку, безперервності, мультидисциплінарності й орієнтації на ресурси дитини та сім'ї. Різні форми допомоги (діагностика, консультування, корекційно-розвивальна робота, психопрофілактика, психоосвіта, діяльність у команді супроводу) об'єднано в єдину модель.

Основні напрями роботи практичного психолога закладу освіти: психодіагностика (оцінка готовності до школи, адаптації, пізнавального розвитку, емоційно-вольової сфери, міжособистісних стосунків, професійного самовизначення); психопрофілактика (профілактика труднощів адаптації, шкільної тривожності, булінгу, залежностей, насильства, суїцидальної поведінки); консультування (учнів, батьків, педагогів); корекційно-розвивальна й психотерапевтична допомога в межах повноважень; психоосвіта (розвиток психологічної культури, навичок саморегуляції, емоційного інтелекту, життєвих навичок); методична й організаційна робота (аналіз психологічного клімату, участь у педагогічних радах, команді супроводу); дослідницька діяльність.

Учасники освітнього процесу мають різні потреби. Для дітей раннього віку головним є сенсорний і емоційний розвиток, безпечна прихильність; для дошкільнят – гра, мовленнєвий і соціальний розвиток; для молодших школярів – навчальна діяльність, формування мотивації; для підлітків – ідентичність, стосунки з однолітками, самооцінка, ризикова поведінка; для старшокласників – професійне самовизначення, стрес іспитів, перехід до дорослого життя. Батьки потребують консультування щодо виховання, кризових ситуацій, стосунків; педагоги – підтримки у впровадженні інклюзії, профілактики вигорання, взаємодії з дітьми, які переживають труднощі.

Методичне забезпечення психологічного супроводу в умовах війни розроблено у практичних посібниках: методики адаптації й емоційної підтримки здобувачів освіти, робота з тривогою, горем, страхом, ознаками травми; техніки регуляції для дітей різного віку; вправи для груп; алгоритми реагування на кризові ситуації (суїцидальні висловлювання, насильство, булінг, втрата близьких). Особливу увагу приділено підготовці педагогів до розпізнавання травматичних реакцій і першої допомоги [9; 10].

Командна модель супроводу в закладі освіти передбачає складання плану індивідуального розвитку або супроводу дитини за участі практичного

психолога, соціального педагога, учителів, медичних працівників, батьків. Фахівці узгоджують завдання, розподіляють відповідальність, регулярно переглядають результати. Така модель особливо важлива для дітей з особливими освітніми потребами, дітей у складних життєвих обставинах, дітей, які пережили травму [2].

Психологічна безпека освітнього середовища – стан, за якого здобувачі й педагоги почуваються захищеними від психічного насильства, дискримінації, тиску, а отже, спроможні вчитися й розвиватися. Критерії: наявність правил поведінки, поваги, довірливе спілкування, можливість звернутися по допомогу без страху покарання, доступність психологічної допомоги, налагоджена комунікація з батьками, реагування на порушення. Психолог бере участь в оцінюванні безпеки (опитування, спостереження), пропонує заходи й сприяє формуванню культури поваги.

6.2. Булінг: виявлення, реагування й профілактика

Булінг (цькування) – це тривала агресивна поведінка, що супроводжується дисбалансом сил між учасниками й спрямована на заподіяння шкоди (фізичної, психологічної) з повторенням у часі. Дослідження Д. Ольвеуса й інших визначають три ключові ознаки: намір завдати шкоди, повторюваність і нерівність сил. Форми: фізична (удари, пошкодження речей), вербальна (образи, погрози), соціальна (ігнорування, поширення чуток, ізоляція) і кібербулінг (цькування в цифровому середовищі). Учасники: ініціатор, жертва, спостерігачі (свідки), що можуть підтримувати ініціатора, залишатися пасивними або захищати жертву; кожна роль потребує окремої роботи.

Наслідки булінгу для жертви: тривога, депресія, соматичні скарги, зниження успішності, відмова від відвідування, самоушкодження, суїцидальні думки, довготривалі проблеми у стосунках. Для ініціаторів – ризик подальшої агресії, правопорушень, залежностей; для свідків – тривога, провина, зниження емпатії. Тому шкільна політика має охоплювати всю групу, а не лише

ізольовані конфлікти. Виявлення булінгу ускладнене тим, що діти рідко повідомляють дорослим через страх помсти й недовіру.

Виявлення: спостереження за поведінкою (ізоляція, відмова від школи, зміни настрою, пошкоджені речі, соматичні скарги), опитування (анонімні анкети, соціометрія, методики для оцінки клімату), аналіз звернень, бесіди з учителями й батьками, використання скриньок довіри, діалог із дітьми в групах. Результати виявлення оформлюють відповідно до порядку, встановленого в закладі, щоб гарантувати реагування протягом визначеного часу.

Реагування на булінг: негайне забезпечення безпеки постраждалого; фіксація факту й інформування керівника та відповідальних осіб за встановленою процедурою; розмова з жертвою (підтримка, захист, план безпеки, відсутність обвинувачення), з ініціатором (інформування про неприпустимість, робота над мотивами й емпатією, відповідальність), зі свідками; інформування батьків; залучення відповідних служб за потреби; моніторинг. Психолог не виступає «суддею» й не примиряє сторони за наявності нерівності сил; медіація допускається лише за відсутності дисбалансу й за згоди сторін.

Профілактика булінгу ґрунтується на трьох рівнях: рівень закладу (політика, правила, навчання персоналу, безпечні процедури звернення, нагляд на перервах), рівень класу (класні правила, розвиток емпатії й групової згуртованості, робота зі ставленням свідків) і рівень індивіда (навчання соціально-емоційних навичок, допомога жертвам і ініціаторам). Ефективні програми спрямовані на зміну норм групи й активізацію захисної позиції свідків, а не лише на покарання. Принцип «нульової толерантності» без підтримки та роботи з причинами малоефективний.

Кібербулінг має особливості: безперервність впливу, анонімність, швидке поширення, доступність аудиторії. Профілактика охоплює навчання цифрової гігієни, критичного мислення, безпечної поведінки онлайн, залучення батьків, співпрацю зі службами, що реагують на правопорушення. Допомога жертві:

збереження доказів, блокування, звернення до відповідних служб, психологічна підтримка [9; 10].

Система реагування на суїцидальні висловлювання в закладі освіти: серйозне ставлення до будь-яких повідомлень, негайна розмова з дитиною за участі психолога, оцінка ризику структурованими питаннями, недопущення залишення дитини наодинці, інформування керівника і батьків, залучення медичних та кризових служб, складання плану безпеки, фіксація дій, забезпечення подальшого супроводу, а також робота з класом. Педагогів навчають розпізнавати сигнали й діяти за простими алгоритмами.

6.3. Діти війни, інклюзія, підтримка педагога та безпечне освітнє середовище

Діти війни та надзвичайних подій – діти, які зазнали обстрілів, пожеж, повеней, техногенних аварій, втрати рідних, вимушеного переселення, розлуки, життя в окупації, навчання в укриттях, дистанційного навчання. Типові реакції: порушення сну, страхи, регрес поведінки, тривожність, труднощі концентрації, агресія або замкненість, соматичні скарги, зниження успішності, змінена гра. Більшість реакцій є нормативними й минають за підтримки, але частина дітей має підвищений ризик розладів. Завдання психологічної служби – виявлення, підтримка й направлення; відновлення безпечної рутини, відчуття контролю й соціальних зв’язків.

Принципи допомоги дітям: безпека і передбачуваність; відновлення режиму й діяльності (гра, навчання); надійний дорослий; чесна й доступна інформація; право на почуття; уникнення примусового розпитування; залучення батьків; облік вікових особливостей. Методи: гра, малювання, казкотерапія, вправи на регуляцію, групи емоційної підтримки, робота з тілом (дихання, рух), структуровані заняття для розвитку стійкості. Класний керівник і вчитель є основними «першими реагувальниками», тому їх навчають психологічній першій допомозі.

Інклюзивна освіта передбачає забезпечення можливостей навчання дітям з особливими освітніми потребами. Психолог бере участь в оцінюванні потреб, складанні індивідуальної програми розвитку, консультує педагогів і батьків, сприяє адаптації класу, формує толерантне ставлення, запобігає ізоляції. Особливої уваги потребують діти з наслідками травм, діти з інвалідністю внаслідок війни, діти військових, рятувальників і поліцейських, діти внутрішньо переміщених осіб [2].

Підтримка педагога – окрема функція психологічної служби: навчання навичкам саморегуляції, профілактика вигорання, групи взаємопідтримки, консультування за запитом, допомога в складних випадках. Педагоги стикаються з власним стресом (війна, втрати, перенавантаження), а також з травмою вихованців. Навчання педагогів психологічній першій допомозі й розпізнаванню ознак травми підвищує їхню впевненість і якість допомоги дітям [9; 10].

Безпечне освітнє середовище під час війни охоплює фізичну безпеку (укриття, евакуаційні плани, навчання дій під час тривоги) й психологічну (спокійні ритуали, чіткі правила поведінки під час тривог, підтримка після небезпечних подій). Психолог допомагає розробити сценарії дій, навчає учнів прийомам заспокоєння, організовує діяльність в укритті, підтримує учасників після подій. Для дистанційного та змішаного навчання розробляють підходи до підтримки контакту з дітьми й виявлення ризиків.

Реагування на надзвичайні події в закладі освіти. Окрім війни, заклад освіти може зіткнутися з пожежею, аварією, стихійним лихом, нападом чи смертю учня або вчителя. Психолог входить до групи реагування: бере участь у плануванні евакуації, готує педагогів до дій у кризі, у перші години забезпечує безпеку й інформування дітей та батьків, а згодом організовує підтримку класів, розмови зі свідками та індивідуальну допомогу найбільш уразливим. Співпраця з рятувальниками, поліцією й медиками відбувається за заздалегідь узгодженими алгоритмами.

Ефективність психологічної служби в освіті оцінюють за такими показниками: охоплення діагностикою й профілактикою; зміни психологічного клімату; кількість і якість реагувань на булінг та кризові ситуації; задоволеність учасників; динаміка симптомів у дітей, які отримали допомогу; рівень відвідуваності; показники інклюзії. Система оцінки допомагає вдосконалювати діяльність і обґрунтовувати ресурси.

Взаємодія з родинами військовослужбовців, рятувальників, медиків, внутрішньо переміщених осіб, постраждалими від насильства потребує додаткової чутливості: зустрічі з батьками, одним із яких є військовослужбовець чи рятувальник, мають враховувати тривогу за безпеку, відсутність дорослого, зміни ролей; допомога дітям загиблих і зниклих безвісти має бути довготривалою й узгодженою з іншими службами.

Скринінгові й діагностичні інструменти для дітей та підлітків. Опитувальник сильних сторін і труднощів (SDQ) складається з 25 тверджень, що утворюють п’ять шкал: емоційні симптоми, поведінкові проблеми, гіперактивність, проблеми з однолітками та просоціальна поведінка. Існують форми для батьків, учителів і самозвіту підлітків; відповіді трибальні. Сума чотирьох перших шкал (максимум 40) відображає загальний рівень труднощів. Застосовують для первинного виявлення дітей, які потребують додаткової уваги; результат узгоджують із даними спостереження й бесіди.

Шкала впливу події для дітей (CRIES-13) містить 13 тверджень (інтрузії, уникання, збудження), які оцінюють за частотою; загальний бал вище 30 вказує на високу ймовірність посттравматичних реакцій. Інструмент доступний для дітей від 8 років і застосовується для оцінки гострих наслідків обстрілів, втрати, розлуки. Додатково використовують шкали депресії для підлітків і тривоги. Результати скринінгу є підставою для поглибленої оцінки, а не діагнозом [9; 19].

Соціометрія в класі виявляє структуру стосунків: кого обирають і відкидають, наявність ізольованих. Її проводять обережно, не оприлюднюють

результати, використовують для планування підтримки (залучення до спільної діяльності, робота з класом, запобігання цькуванню). Для виявлення цькування застосовують також анонімні опитування про безпеку в школі.

Індивідуальний план підтримки учня містить: опис потреби; мету (1–2 вимірювані результати); заходи (консультації, групова робота, співпраця з родиною й учителями); відповідальних; строки; критерії оцінки (динаміка балів за шкалою, поведінка, навчання); дату перегляду. План обговорюють із дитиною й родиною, а доступ до нього обмежують.

Взаємодія з родинами та педагогічним колективом. Співпраця з батьками ґрунтується на довірі, повазі до їхньої ролі, відкритій комунікації та спільному пошуку рішень. Психолог допомагає батькам розуміти вікові особливості, емоційні потреби дітей, способи підтримки в стресі, а також пояснює значення раннього звернення по допомогу. З педагогами проводять консультації, навчання, обговорення складних випадків, підтримують емоційну стабільність. Командна робота створює єдиний підхід до дитини та знижує ризик суперечливих вимог [16; 17].

Ключові поняття теми: *психологічний супровід освітнього процесу; команда супроводу; психологічна безпека освітнього середовища; булінг і його ознаки; роль свідків; кібербулінг; діти війни; інклюзивна освіта; підтримка педагога; психологічна перша допомога в освіті.*

Питання для самоперевірки

1. Які основні напрями роботи й принципи психологічного супроводу в закладі освіти?
2. Які потреби мають різні учасники освітнього процесу?
3. Які ознаки, форми й ролі учасників булінгу виокремлюють?
4. Як організовують виявлення, реагування й профілактику булінгу?
5. Як діяти за суїцидальних висловлювань учня?

6. Які реакції типові для дітей війни і які принципи допомоги їм?

7. Як психологічна служба підтримує педагогів і формує безпечне освітнє середовище?